

**«Αγαπήσατε δικαιοσύνην, οι κρίνοντας την γην»: Νεώτερες δοκιμές
ανάγνωσης ενός αρχετυπικού δικαιώματος*.**

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΣΑΛΑΠΑΤΑΣ**

Μόνο δικαιωμένοι μπορούν να αισθάνονται στις μέρες μας οι θιασώτες της σχολής των ιστορικών κύκλων, όσοι δηλαδή υποστηρίζουν ότι οι διαδρομές της ιστορικής πραγματικότητας δεν είναι ευθύγραμμες, αλλά σχηματίζουν περιοδικά επαναλαμβανόμενους κύκλους. Και αυτό με αφορμή την επανάκαμψη της συζήτησης περί θρησκευτικής ελευθερίας και τη λυσιτελή εναρμόνισή της με τα υπόλοιπα δικαιώματα, ιδίως της δημόσιας υγείας, στο σύγχρονο πλαίσιο του υγειονομικού συναγερμού που επικαθορίζει τις ζωές μας την τελευταία διετία της πανδημίας Covid-19.

Η θρησκευτική ελευθερία δεν έχει άδικα αποκληθεί «*πρωτότοκη*» μεταξύ των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ρίζα των ατομικών ελευθεριών, αφού προϋπήρξε της αναγνώρισης της ιδιωτικής σφαίρας του ατόμου και εν γένει της θεωρίας του φιλελεύθερου ανθρωποκεντρισμού¹. Πέρα από δικαίωμα, ωστόσο, συνιστά και μία κεφαλαιώδη κανονιστική αρχή που διέπει την κοινωνική, πολιτιστική και θεσμική ζωή και ιδιοσυστασία κάθε κράτους, τις παραδόσεις και την ιστορία του και αποτελεί ασφαλή ενδεικτική του βαθμού της δημοκρατικής του ωρίμανσης.

Αν και πανάρχαιη ως ιδέα (υπενθυμίζουμε το υπέρτατο θρησκευτικό καθήκον της Αντιγόνης για απόδοση ταφικών τιμών στο νεκρό αδελφό της Πολυνείκη απέναντι στην κρατική επιταγή του Κρέοντα να τον αφήσει

* Η παρούσα μελέτη αφιερώνεται με τιμή στα έκτα γενέθλια λειτουργίας και επιστημονικής προσφοράς της Διεπιστημονικής Εφημερίδας Εκκλησιαστικού Δικαίου «Άρθρο 13», με την ευχή τα έτη αυτά να πολλαπλασιαστούν και να αποδώσουν εύχρημους ερευνητικούς καρπούς, αναδεικνύοντας αφοσιωμένους και συνεπείς μελετητές του εράσμιου κλάδου μας.

** ΜΔΕ Εκκλησιαστικού Δικαίου και Δημοσίου Δικαίου Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ.

¹ Π. Δ. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, *Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά Δικαιώματα, Α'*, Δεύτερη Αναθεωρημένη Έκδοση, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2005, σ. 439 επ.

άταφο) διεκδικήθηκε με τη σύγχρονη μορφή της στον ευρωπαϊκό χώρο από το 16^ο αιώνα, στα πλαίσια της θρησκευτικής μεταρρύθμισης και των συναφών πολέμων, ως αντίδραση στις υπερβολικές εξουσίες των ηγεμόνων, οι οποίοι μπορούσαν να καθορίζουν μέχρι και τη θρησκεία των υπηκόων τους (*cuius regio, eius religio*), ενώ κατοχυρώθηκε θεσμικά το πρώτον στα συνταγματικά κείμενα των νεότευκτων Πολιτειών της Αμερικής, καθώς και της επαναστατημένης Γαλλίας. Στη χώρα μας, η θρησκευτική ελευθερία μετακενώθηκε και ριζώσε στα πλαίσια των φιλελεύθερων επιρροών που άσκησαν τα ρεύματα της γαλλικής και της αμερικανικής επανάστασης, τόσο στα συνταγματικά κείμενα των τοπικών πολιτευμάτων², όσο και στα Συντάγματα της Κεντρικής Επαναστατικής Διοίκησης³.

Το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας συναρτάται στενά με το σεβασμό της ιδιωτικής ζωής και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας (Σ 2 § 1) και με την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας (Σ 5§ 1), αναλύεται δε σε δύο επιμέρους εκφάνσεις: την ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως (*forum internum*) και την ελευθερία της λατρείας (*forum externum*). Η πρώτη περιλαμβάνει το δικαίωμα να ακολουθεί κανείς οιαδήποτε θρησκεία επιθυμεί ή καμία θρησκεία (αθρησκεία ή αθεΐα), το δικαίωμα να εκδηλώνει/αποκαλύπτει ή να αποσιωπά τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις ή

² ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΣΑΛΑΠΑΤΑΣ, «Οι “περί θρησκείας” διατάξεις στη Νομική Διάταξη της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος», Πρακτικά Ζ' Συνεδρίου της Ειδικής Συνοδικής Επιτροπής Πολιτιστικής Ταυτότητας, της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, με θέμα: «Οι φιλελεύθεροι θεσμοί του Αγώνος της Ελληνικής Επανάστασεως.», Αθήνα: Εκδόσεις Αρχονταρίκι, 2019, σ. 315-346.

³ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ι. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Οι περί θρησκείας διατάξεις στο “Προσωρινό Πολίτευμα” της Επιδάφρου (1822) και το ισχύον Σύνταγμα (1975): συνέχειες και ασυνέχειες», ΤοΣ 4/2018, σ. 1081-1104 [δημοσιευμένο και στα Πρακτικά Ζ' Συνεδρίου της Ειδικής Συνοδικής Επιτροπής Πολιτιστικής Ταυτότητας, της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, με θέμα: «Οι φιλελεύθεροι θεσμοί του Αγώνος της Ελληνικής Επανάστασεως.», Αθήνα: Εκδόσεις Αρχονταρίκι, 2019, σ. 261-283] · του ίδιου, *Η θρησκευτική ελευθερία κατά τη νομολογία του Αρείου Πάγου*, [=Βιβλιοθήκη Εκκλησιαστικού Δικαίου, Σειρά Β': Μελέτες, 1], Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2010, σ. 53 επ.

την ανυπαρξία τους, να τις μεταβάλλει ή να τις αποβάλλει εντελώς, να τις διακηρύσσει προφορικώς, γραπτώς, διά του τύπου, ατομικά ομαδικά ή με δημόσιες συναθροίσεις, το δικαίωμα να συνεταιρίζεται για θρησκευτικούς σκοπούς, το δικαίωμα της θρησκευτικής ισότητας, το δικαίωμα της θρησκευτικής εκπαιδεύσεως, καθώς και το δικαίωμα να μην εξαναγκάζεται κανείς σε πράξεις ή παραλείψεις αντίθετες με τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Η δεύτερη αφορά στην ακώλυτη εκδήλωση και άσκηση των λατρευτικών εκάστου καθικόντων με τελετουργική μορφή και στην εξωτερικευση της πίστης και των θρησκευτικών του συναισθημάτων, σύμφωνα με όσα ορίζει ο νόμος, καθώς και την ίδρυση, ανέγερση και συντήρηση τόπων λατρείας, ιερών ναών και ευκτηρίων οίκων κάθε δόγματος και θρησκείας⁴, ενεργεί δε ως δικαίωμα τόσο στη θετική, όσο και στην αποθετική του μορφή⁵.

Η θρησκευτική ελευθερία προστατεύεται αποτελεσματικότερα σε ευρωπαϊκό επίπεδο από το άρθρο 9 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (στο εξής: Ε.Σ.Δ.Α.), σε συνδυασμό με τα άρθρα 5, 6, 8, 10, 11 και 14 της Ε.Σ.Δ.Α. και τα άρθρα 1 και 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Ε.Σ.Δ.Α. Το δε Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (στο εξής: Ε.Δ.Δ.Α.), ερμηνεύοντας τα άρθρα αυτά επί αρκετά έτη, εξήγαγε κάποιες νομολογιακές αρχές που εφαρμόζει απαρέγκλιτα όταν άγονται ενώπιόν του υποθέσεις που αφορούν σε ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας.

⁴ ΙΩΑΝΝΗΣ Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Μαθήματα Εκκλησιαστικού Δικαίου* (με τη συνεργασία Γ. Ι. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ), Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2020, σ. 65-105.

⁵ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, [Πρόλογος: Κωνσταντίνος Χρυσόγονος] [=Νομικός Λόγος, 1], Τρίτη Έκδοση Αναθεωρημένη & Ενημερωμένη, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 2019, σ. 107-161 · του ίδιου, «Πορίσματα από τη νομολογία εκκλησιαστικού δικαίου του Συμβουλίου της Επικρατείας», *Θεωρία και Πράξη του Εκκλησιαστικού Δικαίου*, τόμος Ι: Μελέτες-Γνωμοδοτήσεις-Διάλογος με τη νομολογία, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ostrakon Publishing, 2014, σ. 23-50, ιδίως σ. 25-33.

Όλα τα παραπάνω έχουν αναλυθεί και εξετασθεί με απόλυτη ακρίβεια και εγκυρότητα τα τελευταία αρκετά έτη. Υπάρχουν, ωστόσο, δύο άξονες καινοφανείς και αξιοπρόσεκτοι, όσον αφορά στα ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας, και για τούτο αξιομνημόνευτοι στην παρούσα συμβολή. Ο ένας άξονας σχετίζεται με την πρακτική εναρμόνιση της παραδοσιακής τάσης για κατοχύρωση της θρησκευτικής ετερότητας με τη σύγχρονη τάση για αναγνώριση και υπερθεμάτιση των εθνικών ιδιαιτεροτήτων και φυσιογνωμιών των κρατών-μελών της Ε.Σ.Δ.Α. και την ανάδειξη του πρωταρχικού τους ρόλου στη διαφύλαξη της ειρηνικής και ομαλής κοινωνικής συμβίωσης στο εσωτερικό τους. Ο έτερος άξονας σχετίζεται με την αμφίρροπη και δύσκολη εξισορρόπηση και στάθμιση του δικαιώματος της δημόσιας υγείας με τη θρησκευτική ελευθερία στα πλαίσια της διαχείρισης της πανδημίας Covid-19 τα τελευταία δύο έτη σε πανευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο.

Ως προς τον πρώτο άξονα είμαστε σε θέση να παρατηρήσουμε τα εξής: χωρίς το Ε.Δ.Δ.Α. να προβεί στην παραμικρή έκπτωση ως προς τις παραδοσιακές αρχές που διέπλεσε η νομολογία του στα ζητήματα προστασίας και ανάπτυξης της θρησκευτικής ετερότητας και διασφάλισης της κρατικής ουδετερότητας και αμεροληψίας έναντι των θρησκευτικών κοινοτήτων (ελευθερία δράσης, διδασκαλίας και λατρείας, σεβασμός εσωτερικής αυτονομίας, αυτορρύθμισης, εσωτερικού βίου και οργάνωσης των θρησκευτικών κοινοτήτων, αναγνώριση μη-παραδοσιακών θρησκευτικών ομάδων, χορήγηση κατάλληλης νομικής προσωπικότητας σε αυτές και ένταξή τους σε προνομιακά καθεστώτα και ελαφρύνσεις)⁶, εντούτοις προχώρησε σε μία σαφέστατη οριοθέτηση των παραπάνω εκφάνσεων της θρησκευτικής ελευθερίας στα πλαίσια του ευρωπαϊκού δημόσιου χώρου (δημόσιες υπηρεσίες, εκπαιδευτικό σύστημα, κοινωνικές συναλλαγές) χάριν της

⁶ ΗΛΙΑΣ Ν. ΚΑΣΤΑΝΑΣ, «Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου σε θέματα θρησκευτικής ελευθερίας», Νομοκανονικά 2/2002, σ. 17-44.

διαφύλαξης της κοινωνικής σταθερότητας και συνοχής και της θρησκευτικής ουδετερότητας. Οι τάσεις νομολογιακού περιορισμού των θρησκευτικών συμβόλων στην εκπαίδευση και στους χώρους εργασίας και προστασίας των βασικών κανόνων κοινωνικής συμβίωσης και επικοινωνίας επιβεβαίωσαν τον αδιαπραγμάτευτο σεβασμό που αποδίδει το Ε.Δ.Δ.Α. στις θεμελιώδεις θεσμικές επιλογές των κρατών και στις εμπεδωμένες αντιλήψεις τους για τους κανόνες κοινωνικής συμβίωσης και ένταξης, ακόμα και αν αυτό σημαίνει υποχώρηση ή άλλως ειπείν περιορισμό της θρησκευτικής ετερότητας χάριν της καθιερωμένης και στέρεης κοινωνικής συναίνεσης⁷. Άλλωστε και στα καθ' ημάς, στο άρθρο 13 § 2 γίνεται λόγος για ελεύθερη άσκηση της λατρείας, με τις επιφυλάξεις, ωστόσο, που ορίζονται από το Σύνταγμα και την κοινή νομοθεσία (γνωστή θρησκεία, μη προσβολή δημοσίας τάξης και χρηστών ηθών, απαγόρευση καταχρηστικού προσηλυτισμού με χρήση αθέμιτων μέσων, τήρηση της νομοθεσίας και των τυχόν περιορισμών που αυτή θέτει).

Ως προς το δεύτερο άξονα: η πανδημία του κορωνοϊού προκάλεσε την ξαφνική υποχώρηση μίας σειράς ατομικών δικαιωμάτων, μεταξύ αυτών δε προεχόντως και της θρησκευτικής ελευθερίας, χάριν της προστασίας και διαφύλαξης του αγαθού της δημόσιας υγείας, που κρίθηκε στη σχετική στάθμιση από τους πολιτειακούς θεσμούς, εγχώριους και ευρωπαϊκούς, υπέρτερο όλων των άλλων. Το κρίσιμο διακύβευμα αφορούσε στη συμβατότητα των νομοθετικών περιορισμών που επιβλήθηκαν στη θρησκευτική ελευθερία με την τήρηση των όρων και των προϋποθέσεων της αρχής της αναλογικότητας, αποτελώντας και όρο εν τέλει για τη

⁷ ΗΛΙΑΣ Ν. ΚΑΣΤΑΝΑΣ, «Η θρησκευτική ελευθερία στη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου-Μεταξύ σεβασμού της ετερότητας και διαφύλαξης της κοινωνικής συνοχής», σε: «Αντιπελάργηση», Τιμητικός Τόμος Ι. Μ. Κονιδάρη, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2018, σ. 205-226.

συνταγματικότητά τους⁸. Κρίθηκε λοιπόν, και στη χώρα μας και σε άλλες ευρωπαϊκές, ότι ο προσωρινός περιορισμός της συλλογικής άσκησης του δικαιώματος της θρησκευτικής λατρείας όλων των δογμάτων, θρησκειών και ομολογιών ήταν σύμφωνος με το Σύνταγμα, εν όψει της επιτακτικής και άμεσης ανάγκης προστασίας του υπέρτερου αγαθού της δημόσιας υγείας και δεδομένης της προσωρινότητας και της βραχείας διάρκειας των παραπάνω μέτρων. Διευκρινίσθηκε, ωστόσο, παράλληλα ότι κάθε νεότερη παρόμοια παρέμβαση τέτοιας εντάσεως, η οποία θα περιορίζει σοβαρά τη θρησκευτική ελευθερία, θα ελέγχεται αυστηρότατα ως προς την αναλογικότητά της, κυρίως δε ως προς την εύλογη διάρκεια και την προσωρινότητα των μέτρων, εν όψει και των υγειονομικών συνθηκών και επιδημιολογικών δεδομένων που θα επικρατούν τότε και σε περίπτωση που κριθεί αναγκαίο θα επανασχεδιάζονται⁹.

Τα δικαστήρια δεν παρείχαν, ελέω της πανδημίας, λευκή επιταγή στην πολιτική εξουσία να περιορίσει κατά το δοκούν τα ατομικά δικαιώματα και δη τη θρησκευτική ελευθερία, αλλά τήρησαν μία στάση ευθύνης και αντικειμενικότητας, δίνοντας μεν προσωρινό προβάδισμα στη σχετική στάθμιση στο αγαθό της δημόσιας υγείας, δεδομένων των έκτακτων υγειονομικών συνθηκών, διευκρινίζοντας παράλληλα ότι τα μέτρα αυτά είναι προσωρινά, βραχείας διάρκειας και θα κρίνονται κάθε φορά για την αναλογικότητά τους.

⁸ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ι. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Δημόσια υγεία και θρησκευτική λατρεία στην εποχή του Covid-19», «Δημόσιο Δίκαιο» 5 (1-2) 2020, σ. 22-30, με ιστορικές αναφορές ως προς την αντιμετώπιση παλαιότερων πανδημικών κρίσεων που είχαν ενσκήψει στη χώρα μας.

⁹ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ι. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Η θρησκευτική ελευθερία στον καιρό της πανδημίας», Νομοκανονικά 2/2020, σ. 45-59.